Journal Website

Article history:
Received 12 July 2026
Revised 23 October 2026
Accepted 30 October 2026
Initial Publication 31 October 2026
Final Publication 21 March 2027

Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History

Volume 6, Issue 1, pp 1-17

An Exploration of the Social and Ritual Functions of Ancient Spaces in the Context of Iran's Cultural History

Shayan. Teimoor Pour[1*]

[1] Master's Degree in Archaeology of the Historical Period, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*** Corresponding author email address**: shayanline@yahoo.com

A r t i c l e I n f o

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Teimoor Pour, S. (2027). An Exploration of the Social and Ritual Functions of Ancient Spaces in the Context of Iran's Cultural History. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, *6*(1), 1-17.

© 2027 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

A B S T R A C T

Ancient spaces in Iranian cultural history should not be regarded merely as architectural remains or physical locations; rather, they constitute dynamic arenas in which social relations, political authority, ritual practices, cultural values, and collective memory were produced and reproduced. This study adopts a historical-cultural and analytical approach to examine the social and ritual functions of ancient Iranian spaces and to clarify the relationship among spatial organization, social structure, collective identity, and symbolic systems. Within this framework, cities, palaces, religious spaces, funerary sites, educational environments, public gathering places, and sacred natural locations are considered components of a multilayered cultural system. The findings indicate that ancient spaces played an important role in organizing social interactions, reinforcing hierarchy, representing political authority, strengthening social cohesion, and transmitting knowledge and cultural values. Their ritual functions were also closely associated with concepts such as sacredness, kingship, death, memory, nature, and collective identity. The results further demonstrate that the boundary between social and ritual functions was often fluid, as a single space could simultaneously perform political, religious, social, and symbolic roles. Accordingly, ancient spaces should be examined through an interdisciplinary perspective that integrates their material, social, and symbolic dimensions. Such an approach provides a more comprehensive understanding of the ways in which social and cultural life was organized in ancient Iran and reveals the significant role of space in the continuity, transformation, and transmission of historical memory and Iranian cultural identity across different periods.

Keywords: *Ancient Spaces, Iranian Cultural History, Social Functions, Ritual Functions, Collective Identity, Historical Memory*

EXTENDED ABSTRACT

Ancient spaces in Iran should not be understood merely as physical settings in which historical events occurred, but as active cultural environments through which social relations, symbolic systems, collective memories, and ritual practices were organized and reproduced. From this perspective, architecture, settlement patterns, funerary landscapes, sacred sites, royal complexes, educational environments, and public gathering spaces can all be read as material expressions of the cultural logic of past societies. The historical development of ancient Iran demonstrates that the consolidation of political authority, the emergence of complex settlements, and the formation of regional and imperial structures were closely connected to the production and regulation of space (Diakonoff, 2022). In this context, spatial organization functioned as an instrument through which communities defined centers and peripheries, regulated access, distinguished sacred from ordinary environments, and established visible forms of social hierarchy. The study of Iranian identity likewise shows that collective belonging was not constructed solely through texts or political institutions, but also through shared memories, historical symbols, and culturally meaningful landscapes (Ashraf, 2023). Accordingly, the present study examines ancient Iranian spaces as multidimensional cultural formations in which material structure, social interaction, political representation, and ritual meaning intersected. Its main objective is to explain how such spaces contributed to the organization of communal life, the reproduction of hierarchy, the construction of collective identity, and the performance of ritual practices across different periods of Iranian cultural history. Rather than reducing ancient spaces to architectural forms, the study adopts a historical-cultural approach that treats space as an active medium through which societies expressed their values, beliefs, institutions, and conceptions of order.

The theoretical basis of this study rests on the assumption that space acquires cultural significance through human use, symbolic interpretation, and repeated social practice. A mountain, spring, tomb, courtyard, palace, or urban center becomes culturally meaningful when it is associated with particular narratives, rituals, institutions, or collective memories. In many ancient traditions, space was not conceived as homogeneous or neutral; rather, certain locations were assigned differentiated spiritual, political, or social values. Philosophical and cosmological traditions of the ancient world often connected the organization of earthly space with wider understandings of cosmic, moral, and social order (Asafi, 2022). In ancient Iranian thought, natural elements such as fire, water, earth, and elevated landscapes frequently possessed symbolic significance, and their cultural meaning extended beyond utilitarian functions. The examination of ancient Avestan concepts indicates that the natural world was embedded in a moral and sacred framework in which physical and spiritual dimensions were closely intertwined (Alikhani, 2021). This relationship helps explain why certain environments became suitable for ritual activities and why spatial location itself could contribute to the meaning of ceremonial action. The concept of the city also possessed an important symbolic dimension, as ancient Iranian myths frequently associated idealized urban spaces with security, order, prosperity, and social harmony (Nikpey, 2022). Thus, the city was not simply a concentration of buildings but a cultural representation of an ordered society. Historical research on Iranian civilization further demonstrates that cultural continuity depended on the capacity to absorb, reinterpret, and transmit diverse elements across successive political and social transformations (Frye, 2014). This continuity is particularly visible in the way ancient spaces accumulated multiple layers of meaning, allowing a single site to function differently across time while preserving aspects of its earlier symbolic importance.

The social functions of ancient spaces were especially significant because social order required material environments through which interaction, cooperation, exchange, authority, and differentiation could be made visible. Urban centers brought together different social, occupational, and administrative groups, while simultaneously organizing them through spatial divisions and unequal forms of access. Political complexes, ceremonial halls, and administrative centers could visually reinforce the distinction between rulers, elites, officials, and ordinary subjects. In this sense, space acted as a language of hierarchy: the location of the ruler, the controlled sequence of entry, the distance between participants, and the scale of architectural forms could communicate political order without verbal explanation. The ceremonial character of kingship in ancient Iran illustrates the extent to which political legitimacy was dependent on regulated spatial performance (Zamzam, 2008). During the Sasanian period, political structures were closely associated with highly differentiated social arrangements and elaborate ceremonial practices that were reflected in institutional and spatial organization (Pirnia, 2021). Public spaces, meanwhile, served as arenas for collective gathering, commercial exchange, seasonal ceremonies, and social interaction, enabling communities to reaffirm shared identities and relationships. Local and rural spaces also supported forms of cooperation that extended beyond economic necessity. The historical persistence of traditional cooperative practices among women in Iran, for example, suggests that collective labor could be embedded in broader systems of mutual obligation, cultural continuity, and community solidarity (Morteza, 1991). Educational spaces likewise contributed to social reproduction by providing environments in which skills, moral values, administrative knowledge, and cultural norms could be transmitted across generations. Historical studies of education in Iran show that educational practices were closely linked to political, religious, and social institutions (Safari Mahjanabadi et al., 2019), while the development of educational institutions further reveals the diversity of formal and informal environments through which knowledge was reproduced (Kassaei, 2004). Therefore, the social function of space should be understood not only in relation to physical occupation but also as part of the mechanisms through which social roles, collective identities, and institutional structures were maintained.

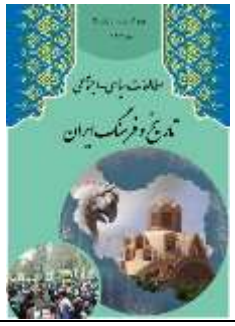
Ancient Iranian spaces also performed essential ritual and symbolic functions, particularly in relation to religion, kingship, death, memory, and collective celebration. Ritual was not simply a set of beliefs but an embodied and spatially organized practice involving movement, timing, gesture, objects, and differentiated access to specific locations. Sacred spaces therefore acquired meaning through repeated ceremonial use, while ceremonial practices themselves were shaped by spatial design and symbolic geography. Royal environments provide a clear example of this interdependence. Kingship in ancient Iran was represented not merely as political authority but as a form of order that required ceremonial visibility, symbolic performance, and carefully organized encounters between the ruler and other social groups (Zamzam, 2008). The location of the throne, the architectural scale of royal halls, the sequencing of processional routes, and the controlled arrangement of participants all contributed to the transformation of political authority into ritualized experience. Funerary spaces were equally important because death activated powerful cultural ideas concerning ancestry, continuity, status, and the relationship between the living and the dead. Historical graves, funerary remains, and petroglyphs in Iran provide significant evidence regarding the symbolic and social dimensions of burial practices (Aminpour, 2024). Tombs and cemeteries could therefore function as sites of memory through which kinship, lineage, status, and collective identity were reinforced. Visual culture intensified these functions by embedding symbolic messages in architectural and ceremonial environments. Iranian artistic traditions demonstrate that images,

decorative programs, and figurative representations often communicated political, religious, or mythological ideas rather than serving a purely ornamental purpose (Pakbaz, 2021). In such contexts, the combination of image and architecture transformed built environments into narrative spaces capable of instructing, legitimizing, and emotionally engaging their audiences.

Another important dimension of ancient spaces lies in their relationship with memory, identity, and historical continuity. Spatial experience can preserve social memory in ways that differ fundamentally from written transmission, because places are repeatedly encountered, traversed, inhabited, and ritually reactivated. A politically or religiously significant location can therefore remain meaningful even after its original institutional function has disappeared. The historical representation of Cyrus and the cultural memory associated with ancient Iranian kingship demonstrate how political figures and the spaces connected to them can be reinterpreted across changing historical contexts (Irannejad, 2022). Similarly, the persistence of ancient Iranian cultural themes in later literary and historical traditions indicates that symbolic elements of the ancient past were continuously reconstructed in subsequent periods (Gilani, 2019). This process of reinterpretation suggests that ancient spaces should not be treated as static remains of a completed past but as cultural resources that can be repeatedly incorporated into new systems of meaning. Historical research on Iranian studies also emphasizes the importance of examining cultural history through layered and changing interpretations rather than through a single linear narrative (Mirahmadi, 2010). This perspective is especially important for ancient sites that have been reused, reinterpreted, or symbolically appropriated across different historical periods. At the same time, contemporary engagement with ancient heritage introduces new economic and political dimensions to these spaces. The modern circulation and illicit trade of antiquities demonstrate that ancient objects and sites can become embedded in transnational systems of value that differ radically from their original ritual or social contexts (Moldovan, 2022). Even contemporary psychological research that revisits ancient contemplative practices shows how elements of older ritual traditions can acquire new meanings when transferred into modern cultural frameworks (Feldman & Kuyken, 2019), while studies examining the adaptation of ancient practices for addressing contemporary trauma similarly illustrate the enduring capacity of traditional forms to be recontextualized (Morris et al., 2022). These examples reinforce the broader argument that cultural meaning is never permanently fixed within space, but is continually reconstructed through use, memory, interpretation, and institutional change.

The findings of this study indicate that the social and ritual functions of ancient Iranian spaces were deeply interconnected and cannot be meaningfully separated into isolated categories. Political spaces could simultaneously be ritual spaces, sacred environments could function as centers of social integration, funerary landscapes could preserve kinship and status relations, and public spaces could combine economic exchange with collective celebration and identity formation. The significance of ancient space therefore lies precisely in its capacity to integrate multiple domains of social life within a shared material setting. Spatial organization made hierarchy visible, ritual practice transformed physical environments into symbolic landscapes, collective gatherings reinforced social cohesion, and repeated use converted places into repositories of cultural memory. The study further shows that ancient spaces should be interpreted at three interrelated levels: their material configuration, the social relations that governed their use, and the symbolic meanings attributed to them. None of these dimensions is sufficient on its own. Architectural form gains historical significance only when connected to the people who used it, the institutions that controlled it, and the cultural values that made it intelligible. From this perspective, ancient

Iranian spaces may be understood as material archives of cultural history in which political structures, ritual systems, collective identities, everyday practices, and historical memories became physically embedded. A more comprehensive understanding of Iran's cultural history therefore requires moving beyond descriptive architectural analysis toward an interdisciplinary interpretation of the relationship among space, social action, ritual practice, and meaning. Such an approach reveals that ancient spaces were not silent remnants of the past, but dynamic cultural structures through which Iranian societies organized experience, represented order, transmitted memory, and continually reconstructed the relationship between human communities and their historical world.

مطالعات سیاسی–اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران

دوره ۶، شماره ۱، صفحه ۱۷-۱

وبسایت مجله

تاریخچه مقاله
دریافت شده در تاریخ ۲۱ تیر ۱۴۰۵
اصلاح شده در تاریخ ۱ آبان ۱۴۰۵
پذیرفته شده در تاریخ ۸ آبان ۱۴۰۵
اولین انتشار در تاریخ ۹ آبان ۱۴۰۵
انتشار نهایی در تاریخ ۱ فروردین ۱۴۰۶

واکاوی کارکردهای اجتماعی و آیینی فضاهای باستانی در بستر تاریخ فرهنگی ایران

شایان تیمورپور[1*]

۱. کارشناسی ارشد باستان شناسی دوران تاریخی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

[*]ایمیل نویسنده مسئول: shayanline@yahoo.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله
پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:
تیمورپور، شایان. (۱۴۰۶). واکاوی کارکردهای اجتماعی و آیینی فضاهای باستانی در بستر تاریخ فرهنگی ایران. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۶(۱)، ۱۷-۱.

© ۱۴۰۶ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

چکیده

فضاهای باستانی در تاریخ فرهنگی ایران صرفاً به‌عنوان بقایای معماری یا مکان‌های فیزیکی قابل بررسی نیستند، بلکه باید آنها را عرصه‌هایی پویا برای شکل‌گیری روابط اجتماعی، بازنمایی قدرت، اجرای آیین‌ها، انتقال ارزش‌های فرهنگی و تثبیت حافظه جمعی دانست. پژوهش حاضر با رویکردی تاریخی ـ فرهنگی و تحلیلی، به واکاوی کارکردهای اجتماعی و آیینی فضاهای باستانی ایران می‌پردازد و می‌کوشد رابطه میان سازمان فضایی، ساختار اجتماعی، هویت جمعی و نظام‌های نمادین را تبیین کند. در این چارچوب، شهرها، کاخ‌ها، فضاهای مذهبی، محوطه‌های تدفینی، مراکز آموزشی، فضاهای عمومی و مکان‌های طبیعی مقدس به‌عنوان بخش‌هایی از یک نظام فرهنگی چندلایه مورد توجه قرار گرفته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فضاهای باستانی در سازمان‌دهی تعاملات اجتماعی، تثبیت سلسله‌مراتب، بازنمایی اقتدار سیاسی، تقویت همبستگی اجتماعی و انتقال دانش و ارزش‌ها نقش مؤثری داشته‌اند. همچنین، کارکردهای آیینی این فضاها در پیوند با مفاهیمی چون تقدس، پادشاهی، مرگ، حافظه، طبیعت و هویت جمعی شکل گرفته است. نتایج نشان می‌دهد که مرز میان کارکردهای اجتماعی و آیینی در بسیاری از موارد روشن و ثابت نبوده و یک فضای واحد می‌توانسته هم‌زمان چندین نقش سیاسی، مذهبی، اجتماعی و نمادین را بر عهده گیرد. بر این اساس، مطالعه فضاهای باستانی نیازمند رویکردی میان‌رشته‌ای است که ابعاد کالبدی، اجتماعی و نمادین را به‌صورت هم‌زمان در نظر گیرد. چنین رویکردی امکان درک عمیق‌تری از چگونگی سازمان‌یابی حیات اجتماعی و فرهنگی در ایران باستان و نقش فضا در تداوم و تحول حافظه تاریخی و هویت فرهنگی ایران فراهم می‌کند.

کلیدواژگان: *فضاهای باستانی، تاریخ فرهنگی ایران، کارکردهای اجتماعی، کارکردهای آیینی، هویت جمعی، حافظه تاریخی*

مقدمه

فضا در جوامع انسانی صرفاً ظرفی خنثی برای وقوع رویدادها نیست، بلکه یکی از بنیادی‌ترین عناصر شکل‌دهنده به روابط اجتماعی، نظام‌های نمادین، مناسبات قدرت، الگوهای هویتی و شیوه‌های بازنمایی امر مقدس به شمار می‌آید. در جوامع باستانی، این ویژگی بیش از بسیاری از جوامع معاصر آشکار است؛ زیرا ساختارهای سیاسی، اقتصادی، دینی و اجتماعی اغلب در درون فضاهایی به‌هم‌پیوسته و چندکارکردی سازمان می‌یافتند و مرز میان حوزه‌های عمومی، مذهبی، سلطنتی، آیینی و حتی آموزشی به شکل امروزی تفکیک نشده بود. از این منظر، مطالعه فضاهای باستانی ایران تنها به معنای بررسی بناها، محوطه‌ها یا آثار معماری برجای‌مانده نیست، بلکه تلاشی برای بازسازی منطق فرهنگی‌ای است که در آن فضا به ابزار سازمان‌دهی جامعه، تثبیت حافظه تاریخی، تولید هویت جمعی و استمرار آیین‌ها تبدیل می‌شد. دیـاکونوف در بررسی تاریخ ایران باستان نشان می‌دهد که تحول ساختارهای سیاسی و اجتماعی ایران همواره با شکل‌گیری مراکز فضایی جدید، استقرار نظام‌های سکونتی و تمرکز قدرت در کانون‌هایی خاص همراه بوده است (Diakonoff, 2022). به همین دلیل، تحلیل فضاهای باستانی باید فراتر از توصیف کالبد معماری صورت گیرد و به شبکه‌ای از معناها، روابط و کنش‌های اجتماعی توجه کند که پیرامون این فضاها شکل می‌گرفت.

تاریخ فرهنگی ایران از دوره‌های پیشاتاریخی تا دوران تاریخی، مجموعه‌ای بسیار متنوع از فضاهای آیینی، مسکونی، حکومتی، تدفینی، نظامی، آموزشی و اقتصادی را دربر می‌گیرد. این فضاها در عین برخورداری از تفاوت‌های محلی و زمانی، در بسیاری از موارد حامل نظام‌های مشترکی از معنا و کارکرد بوده‌اند. برای مثال، یک فضای تدفینی صرفاً محل دفن مردگان نبوده، بلکه می‌توانسته در ساخت حافظه خانوادگی، بازتولید پیوندهای خویشاوندی، تثبیت مالکیت، نمایش منزلت اجتماعی و حتی سامان‌دهی رابطه میان زندگان و نیاکان ایفای نقش کند. پژوهش‌های مربوط به گورهای تاریخی و سنگ‌نگاره‌های ایران نیز نشان می‌دهند که آثار تدفینی و نشانه‌های تصویری اغلب واجد دلالت‌هایی فراتر از کارکرد مستقیم خود بوده‌اند و می‌توانسته‌اند به سازوکارهای هویت‌بخشی و بازنمایی باورهای جمعی تبدیل شوند (Aminpour, 2024). در حوزه دیگری، شهرها و فضاهای عمومی نیز نه فقط از منظر سکونت، بلکه به‌عنوان صورت‌بندی‌های نمادین از نظم آرمانی جامعه اهمیت می‌یافتند؛ چنان‌که بازتاب مفهوم شهر و آرمان‌شهر در اساطیر ایران باستان، نشان‌دهنده پیوند عمیق میان سازمان فضایی و تخیل فرهنگی جامعه است (Nikpey, 2022).

ضرورت مطالعه کارکردهای اجتماعی و آیینی فضاهای باستانی از این واقعیت ناشی می‌شود که بخش مهمی از زندگی اجتماعی در گذشته نه از طریق متن، بلکه از طریق فضا، بدن، حرکت، مناسک و الگوهای حضور جمعی سازمان می‌یافت. آیین‌های دینی، جشن‌ها، مراسم شاهی، آیین‌های گذار، مناسک تدفینی، گردهمایی‌های سیاسی و حتی فعالیت‌های آموزشی در محیط‌هایی رخ می‌دادند که طراحی، مکان‌یابی و نمادپردازی آنها بخشی از معنای خود مراسم بود. از این حیث، فضا را باید نه پس‌زمینه آیین، بلکه یکی از مؤلفه‌های فعال آن دانست. بررسی آیین پادشاهی در ایران باستان نیز نشان می‌دهد که مشروعیت سیاسی بدون بهره‌گیری از نمادهای فضایی، حضور تشریفاتی و بازنمایی اقتدار در مکان‌های خاص قابل فهم نیست (Zamzam, 2008). در چنین ساختاری، کاخ، تالار بار، آتشکده، میدان، آرامگاه یا محوطه مقدس هر یک در فرایند تولید معنا و قدرت مشارکت می‌کردند و نظم اجتماعی را به صورت عینی و قابل مشاهده در برابر جامعه قرار می‌دادند.

از سوی دیگر، تاریخ فرهنگی ایران را نمی‌توان صرفاً بر اساس استمرار خطی یک نظام واحد تفسیر کرد. ایران باستان از مجموعه‌ای از فرهنگ‌ها، زبان‌ها، اقوام، حکومت‌ها و سنت‌های محلی شکل گرفته بود و همین تنوع در سازمان فضایی نیز بازتاب می‌یافت. فری در مطالعه میراث ایران باستان بر گستردگی و تنوع عناصر تمدنی ایران و توان این فرهنگ در جذب، بازآرایی و انتقال عناصر گوناگون تأکید می‌کند

(Frye, 2014). بنابراین، هرگونه بررسی کارکرد اجتماعی و آیینی فضاهای باستانی نیازمند توجه هم‌زمان به تداوم و تغییر است. برخی الگوهای فضایی ممکن است در دوره‌های مختلف تکرار شده باشند، اما معنای آنها الزاماً یکسان نبوده است. فضای مقدس در یک دوره می‌توانسته وابسته به آیین‌های محلی باشد و در دوره‌ای دیگر درون نظام دینی رسمی و دولتی بازتعریف شود. همین مسئله درباره فضاهای حکومتی، نظامی و اقتصادی نیز صدق می‌کند.

مفهوم هویت در این میان نقشی اساسی دارد، زیرا فضاهای تاریخی در بسیاری از موارد به مکان‌هایی برای تثبیت یا بازتعریف هویت جمعی تبدیل می‌شوند. هویت ایرانی در طول تاریخ حاصل ترکیبی از عناصر سیاسی، سرزمینی، زبانی، اسطوره‌ای و فرهنگی بوده و نمی‌توان آن را به یک مؤلفه منفرد فروکاست. اشرف در بررسی تاریخی هویت ایرانی نشان می‌دهد که تصورات مربوط به ایران و ایرانی‌بودن در دوره‌های مختلف از طریق پیوند میان حافظه تاریخی، ساخت سیاسی و عناصر فرهنگی بازتولید شده‌اند (Ashraf, 2023). در این چارچوب، فضاهای باستانی را می‌توان بخشی از زیرساخت مادی این حافظه دانست. آثار معماری، آرامگاه‌ها، کتیبه‌ها، محوطه‌های آیینی و مراکز شهری به جامعه امکان می‌دادند گذشته را در قالبی عینی تجربه کند و پیوند میان نسل‌ها را از طریق مکان استمرار بخشد.

در کنار هویت، مسئله قدرت نیز در تحلیل فضا اهمیت فراوانی دارد. نظام‌های سیاسی باستانی برای تثبیت اقتدار خود صرفاً به زور نظامی یا دستگاه اداری متکی نبودند، بلکه از طریق طراحی و کنترل فضا نیز مناسبات سلطه را سامان می‌دادند. فاصله میان حاکم و رعیت، مسیرهای ورود و خروج به مراکز قدرت، نحوه دسترسی به تالارهای رسمی، جایگاه نمایندگان اقوام و گروه‌ها، موقعیت بناهای دینی و حتی ارتفاع و مقیاس معماری می‌توانستند سلسله‌مراتب اجتماعی را به صورت فضایی بازنمایی کنند. این کارکرد در ایران دوره هخامنشی و ساسانی به شکل برجسته‌ای دیده می‌شود. پیرنیا در بررسی دوره ساسانی نشان می‌دهد که سازمان سیاسی و نظام طبقاتی آن دوره در پیوندی نزدیک با ساختارهای رسمی، تشریفاتی و مکانی قرار داشت (Pirnia, 2021). از این رو، تحلیل معماری بدون بررسی مناسبات قدرت ممکن است تنها بخشی از واقعیت تاریخی را آشکار کند.

هدف این پژوهش واکاوی چگونگی عملکرد فضاهای باستانی ایران به‌عنوان بسترهای تولید و بازتولید روابط اجتماعی و آیینی است. پرسش اصلی آن است که این فضاها چگونه به سازمان‌دهی تعاملات اجتماعی، تثبیت هویت جمعی، بازنمایی قدرت و اجرای مناسک کمک می‌کردند و چگونه پیوند میان کارکرد اجتماعی و آیینی در آنها برقرار می‌شد. پژوهش حاضر با رویکردی تاریخی ـ فرهنگی و تحلیلی، فضا را به‌عنوان پدیده‌ای چندلایه مطالعه می‌کند و می‌کوشد میان داده‌های مربوط به تاریخ سیاسی، فرهنگ مادی، آیین‌ها، اساطیر، هنر و سازمان اجتماعی ارتباط برقرار سازد. در این نگاه، آثار باستانی نه بقایای خاموش گذشته، بلکه اسناد مادی فرایندهای فرهنگی‌اند که از خلال آنها می‌توان بخشی از منطق حیات اجتماعی در ایران باستان را بازسازی کرد.

مبانی نظری و تاریخی فضاهای باستانی در ایران

درک فضاهای باستانی نیازمند عبور از تلقی صرفاً معماری از فضا و حرکت به سوی فهمی فرهنگی و اجتماعی است. فضا هنگامی اهمیت تاریخی می‌یابد که به واسطه کنش انسان معناگذاری شود، در حافظه جمعی جای گیرد و با قواعد، آیین‌ها و ساختارهای اجتماعی پیوند برقرار کند. در این معنا، تفاوت میان یک مکان طبیعی و یک فضای فرهنگی در نوع رابطه‌ای نهفته است که جامعه با آن برقرار می‌کند. کوه، چشمه، غار، دشت یا صخره هنگامی به فضای فرهنگی تبدیل می‌شود که درون نظام نمادین جامعه جای گیرد و به محل آیین، روایت، تدفین، سکونت یا بازنمایی قدرت بدل شود. مطالعات تاریخی درباره تمدن‌های ایران نشان می‌دهند که سازمان‌یابی مکانی از نخستین مراحل شکل‌گیری جوامع پیچیده نقش مهمی در تثبیت ساختارهای سیاسی و اقتصادی داشته است (Diakonoff, 2022). به این ترتیب، فضا را می‌توان یکی از ابزارهای اصلی تبدیل نظم ذهنی جامعه به نظمی عینی و مادی دانست.

از منظر فلسفی نیز مکان و فضا همواره با شیوه درک انسان از جهان مرتبط بوده‌اند. در بسیاری از سنت‌های باستانی، جهان به‌صورت مجموعه‌ای هم‌ارز از نقاط بی‌تفاوت تصور نمی‌شد، بلکه برخی مکان‌ها نسبت به سایر مکان‌ها از ارزش کیفی و معنوی بیشتری برخوردار بودند. مکان مقدس، مرکز سیاسی یا محل تدفین می‌توانست از نظر فرهنگی واجد کیفیتی متفاوت از فضای عادی باشد. بررسی مبانی فلسفه و اندیشه‌های جهان باستان نشان می‌دهد که در بسیاری از نظام‌های فکری، نظم کیهانی، نظم اخلاقی و نظم اجتماعی از یکدیگر جدا نبودند (Asafi, 2022). از این منظر، ساخت یک بنا در جهت خاص، قرار دادن آتش مقدس در مرکزی معین، انتخاب ارتفاع برای نیایش یا طراحی فضای ورودی یک مجموعه حکومتی می‌توانست بخشی از جهان‌بینی جامعه را بازتاب دهد.

در ایران باستان، ارتباط میان طبیعت و فضای آیینی جایگاهی ویژه داشت. بسیاری از آیین‌ها در پیوند با عناصر طبیعی چون آب، آتش، کوه، خاک و روشنایی معنا پیدا می‌کردند و همین امر سبب می‌شد که انتخاب محل اجرای مناسک خود واجد بار فرهنگی باشد. متون و سنت‌های اوستایی نیز تصویری از جهانی ارائه می‌کنند که در آن امر مادی و معنوی به‌طور کامل از یکدیگر جدا نیستند. بررسی ظرایف عرفانی و معنایی در متون اوستایی نشان می‌دهد که عناصر طبیعی در بسیاری موارد در چارچوب نظامی نمادین و اخلاقی تفسیر شده‌اند (Alikhani, 2021). در نتیجه، برخی فضاهای طبیعی را باید بخشی از جغرافیای مقدس تلقی کرد و نه صرفاً مکان‌هایی که بناهای آیینی بعدها در آنها ساخته شده‌اند.

روند تاریخی شکل‌گیری فضاهای سازمان‌یافته در ایران با ظهور مراکز سکونتی، شهرها، حکومت‌های منطقه‌ای و سپس دولت‌های فراگیر ارتباط نزدیک داشت. افزایش تمرکز سیاسی معمولاً با ایجاد مراکز اداری، بناهای حکومتی، شبکه‌های ارتباطی و فضاهای تشریفاتی همراه بود. در دوران ماد و هخامنشی، ظهور مراکز سیاسی بزرگ نشانه‌ای از تحول در مقیاس و کارکرد فضا بود. در چنین مراکزی، معماری نه فقط پاسخ‌گوی نیازهای روزمره، بلکه ابزار نمایش قدرت و هم‌زمان وسیله‌ای برای سازمان‌دهی حضور نمایندگان گروه‌های مختلف بود. برداشت ایرانیان باستان از شاهان و به‌ویژه شخصیت‌هایی چون کوروش نیز تنها جنبه سیاسی نداشت و در حافظه تاریخی با مفاهیمی چون فرمانروایی، نظم و مشروعیت پیوند خورده بود (Irannejad, 2022). از این منظر، فضاهای حکومتی را می‌توان صحنه‌های مادی تولید این تصویر سیاسی دانست.

شهر در تاریخ فرهنگی ایران جایگاهی فراتر از تجمع ساختمان‌ها داشت. ساختار شهری در بسیاری از دوره‌ها نمایانگر تقسیم‌بندی اجتماعی، جایگاه نهادهای سیاسی و مذهبی و نحوه دسترسی گروه‌های مختلف به منابع بود. در اساطیر ایرانی نیز شهر گاه به شکل تصویری از نظم مطلوب یا جهان سامان‌یافته ظاهر می‌شود. بررسی مفهوم شهر و آرمان‌شهر در اساطیر ایران باستان نشان می‌دهد که تخیل فضایی ایرانیان با مفاهیم عدالت، امنیت، نظم و سعادت جمعی ارتباط داشته است (Nikpey, 2022). بنابراین، شهر تاریخی را باید هم به‌عنوان ساختار مادی و هم به‌عنوان ایده‌ای فرهنگی مطالعه کرد.

یکی دیگر از ابعاد بنیادی فضا در ایران باستان، پیوند آن با نهادهای آموزشی و انتقال دانش است. آموزش در جوامع باستانی تنها در قالب مدرسه به معنای جدید انجام نمی‌شد، بلکه می‌توانست در محیط خانواده، دربار، مراکز مذهبی، نظامی یا حرفه‌ای جریان داشته باشد. بررسی تاریخ آموزش در ایران نشان می‌دهد که ساختارهای آموزشی در دوره‌های مختلف با نهادهای سیاسی و دینی پیوند نزدیک داشته‌اند (Safari Mahjanabadi et al., 2019). همچنین مطالعه فرهنگ نهادهای آموزشی در ایران نشان می‌دهد که فرایند انتقال دانش و تربیت در بسترهای متنوعی سازمان می‌یافت و این بسترها خود بخشی از ساختار اجتماعی بودند (Kassaei, 2004). از این رو، فضای آموزشی را نیز باید در کنار فضاهای آیینی، سیاسی و اقتصادی جزئی از شبکه فضاهای فرهنگی جامعه دانست.

هنر نیز در تولید معنا برای فضاهای باستانی نقش اساسی داشت. نقش‌برجسته‌ها، نقاشی‌ها، تزیینات معماری، نمادهای حیوانی و گیاهی و صحنه‌های آیینی همگی می‌توانستند فضا را از محیطی فیزیکی به محیطی حامل پیام تبدیل کنند. تاریخ هنر ایران نشان می‌دهد که تصویر در دوره‌های مختلف نه فقط برای زیباسازی، بلکه برای انتقال روایت‌های دینی، سیاسی و اسطوره‌ای به کار رفته است (Pakbaz, 2021). در نتیجه، عناصر بصری بخشی از کارکرد اجتماعی و آیینی فضا محسوب می‌شدند. هنگامی که یک صحنه شاهانه بر دیواره بنا یا صخره نقش می‌بست، فضای اطراف آن به محمل حافظه سیاسی تبدیل می‌شد و مخاطب در مواجهه با آن، نه فقط تصویر بلکه روایتی از نظم و اقتدار را تجربه می‌کرد.

ویژگی دیگر فضاهای باستانی، لایه‌مندی تاریخی آنهاست. بسیاری از محوطه‌ها در طول سده‌ها یا حتی هزاره‌ها مورد استفاده قرار گرفته‌اند و هر دوره معانی و کارکردهای تازه‌ای بر آنها افزوده است. این مسئله نشان می‌دهد که فضا پدیده‌ای ثابت نیست، بلکه می‌تواند با تغییر نظام سیاسی، دینی یا اقتصادی بازتفسیر شود. میراث ایران باستان نیز محصول چنین فرایندهای مستمری است و بسیاری از عناصر فرهنگی از طریق بازخوانی و سازگاری با شرایط جدید به دوره‌های بعد منتقل شده‌اند (Frye, 2014). انعکاس فرهنگ ایران باستان در دوره‌های اسلامی نیز مؤید آن است که بخشی از معناها و خاطره‌های فرهنگی از طریق ادبیات، اسطوره و نماد استمرار پیدا کرده‌اند (Gilani, 2019).

در نهایت، چارچوب نظری این پژوهش بر این اصل استوار است که فضای باستانی را باید هم‌زمان در سه سطح کالبدی، اجتماعی و نمادین بررسی کرد. سطح کالبدی به معماری، موقعیت و سازمان فضایی مربوط است؛ سطح اجتماعی به گروه‌هایی می‌پردازد که فضا را تولید، کنترل یا استفاده می‌کردند؛ و سطح نمادین به باورها، ارزش‌ها و معناهایی مربوط است که در فضا بازنمایی می‌شدند. تنها از طریق پیوند این سه سطح می‌توان توضیح داد که چرا یک محوطه خاص اهمیت می‌یافت، چه کسانی اجازه حضور در آن را داشتند، چه رفتارهایی در آن مجاز یا ممنوع بود و چگونه تجربه حضور در آن به بازتولید نظم فرهنگی کمک می‌کرد.

کارکردهای اجتماعی فضاهای باستانی در تاریخ فرهنگی ایران

یکی از مهم‌ترین کارکردهای فضاهای باستانی، سازمان‌دهی روابط اجتماعی و ایجاد چارچوبی ملموس برای تعامل میان افراد و گروه‌ها بود. جامعه بدون فضا قادر به تحقق عینی روابط خود نیست؛ زیرا هر شکل از همکاری، رقابت، اقتدار، مبادله یا ارتباط به محیطی برای ظهور نیاز دارد. در جوامع ایران باستان، این نقش در قالب شهرها، بازارها، روستاها، محوطه‌های حکومتی، مراکز مذهبی، فضاهای تولیدی و مسیرهای ارتباطی تحقق می‌یافت. هر یک از این مکان‌ها قواعد خاصی برای حضور، دسترسی و رفتار ایجاد می‌کردند و از طریق همین قواعد، ساختار اجتماعی را بازتولید می‌کردند. تاریخ ایران باستان نشان می‌دهد که رشد دولت‌ها با ایجاد شبکه‌های اداری و سکونتی منظم‌تر همراه بود و فضا به ابزاری برای کنترل قلمرو و جمعیت تبدیل شد (Diakonoff, 2022).

فضای شهری یکی از مهم‌ترین عرصه‌های تولید رابطه اجتماعی بود. شهر، گروه‌های گوناگون را در کنار یکدیگر قرار می‌داد و در عین حال از طریق تقسیم‌بندی محله‌ها، مراکز اداری، بازارها و فضاهای مذهبی میان آنان تفاوت ایجاد می‌کرد. شهر باستانی نه فقط مکان سکونت، بلکه یک نظام اجتماعی فشرده بود که در آن روابط حرفه‌ای، سیاسی، خانوادگی و مذهبی به هم گره می‌خورد. تصور شهر در اساطیر ایرانی نیز اغلب با نوعی نظم آرمانی مرتبط بود و همین امر نشان می‌دهد که فضاهای شهری حامل تصوری از جامعه مطلوب بوده‌اند (Nikpey, 2022). به بیان دیگر، شکل شهر می‌توانست بازنمایی مادی الگوهای فرهنگی و سیاسی جامعه باشد.

فضاهای حکومتی نیز نقشی مهم در تثبیت سلسله‌مراتب اجتماعی داشتند. دسترسی به کاخ‌ها، تالارهای بار، مراکز اداری و محل‌های تشریفاتی معمولاً محدود و کنترل‌شده بود و همین محدودیت خود به بازنمایی فاصله میان حاکم و دیگران کمک می‌کرد. در ساختارهای سیاسی باستانی، قدرت اغلب از طریق امکان دیدن یا دیده‌شدن نیز اعمال می‌شد. کسی که در نقطه مرتفع، مرکز تالار یا بخش اختصاصی قرار

داشت، موقعیت برتر خود را در قالبی بصری و فضایی به نمایش می‌گذاشت. بررسی آیین‌های پادشاهی در ایران نشان می‌دهد که اقتدار شاهانه به‌شدت به تشریفات و نحوه حضور در فضای رسمی وابسته بود (Zamzam, 2008). از این حیث، معماری قدرت را می‌توان نوعی زبان اجتماعی دانست که بدون نیاز به بیان مستقیم، تفاوت منزلت‌ها را آشکار می‌کرد.

فضاهای عمومی همچنین محیط‌هایی برای شکل‌گیری همبستگی اجتماعی بودند. گردهمایی‌های جمعی، جشن‌ها، بازارها، آیین‌ها و تجمعات فصلی فرصت‌هایی برای ارتباط میان افرادی فراهم می‌کردند که در زندگی روزمره ممکن بود در واحدهای جداگانه زندگی کنند. چنین فضاهایی با ایجاد تجربه مشترک می‌توانستند حس تعلق به یک گروه، شهر یا جامعه گسترده‌تر را تقویت کنند. این امر در جوامعی که ارتباطات گسترده و رسانه‌های نوین وجود نداشتند اهمیت بیشتری داشت؛ زیرا هویت جمعی عمدتاً از طریق تجربه حضوری و تکرار مناسک بازتولید می‌شد. تحلیل تاریخی هویت ایرانی نیز نشان می‌دهد که احساس تعلق فرهنگی در طول زمان با مجموعه‌ای از خاطرات، نمادها و تجربیات مشترک پیوند خورده است (Ashraf, 2023).

فضاهای اقتصادی نیز نقشی فراتر از تولید و مبادله داشتند. بازارها، کارگاه‌ها، مسیرهای تجاری و مراکز توزیع کالا محل تماس گروه‌های اجتماعی و انتقال اطلاعات و عناصر فرهنگی بودند. تجارت کالا همواره با جابه‌جایی زبان، باور، هنر و فناوری همراه بوده است و بنابراین فضای اقتصادی به بستری برای تبادل فرهنگی تبدیل می‌شد. ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی خود در بسیاری از دوره‌ها در شبکه‌های ارتباطی گسترده‌ای قرار داشت و همین مسئله بر تنوع فرهنگی و اجتماعی آن اثر گذاشت. میراث ایران باستان نیز در نتیجه تعامل مستمر با تمدن‌های همسایه شکل گرفته و بسیاری از عناصر فرهنگی در فرایندهای مبادله جذب یا بازآرایی شده‌اند (Frye, 2014).

فضای روستایی و محلی نیز از منظر سازمان اجتماعی اهمیت فراوان داشت. جوامع کوچک‌تر اغلب بر روابط خویشاوندی، همکاری اقتصادی و سنت‌های مشترک استوار بودند و محیط زندگی آنها بازتاب مستقیمی از این روابط بود. نمونه‌هایی از اشکال سنتی همکاری زنان در ایران نشان می‌دهد که برخی الگوهای تعاون جمعی ریشه‌های تاریخی عمیقی داشته‌اند و در قالب مناسبات محلی استمرار یافته‌اند (Morteza, 1991). چنین الگوهایی نشان می‌دهد که فضاهای زندگی روزمره نیز می‌توانستند کارکردی اجتماعی و حتی آیینی داشته باشند؛ زیرا بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی با مراسم، قواعد اخلاقی و الگوهای همیاری همراه بودند.

فضاهای تدفینی نیز نقش مهمی در روابط اجتماعی ایفا می‌کردند. محل دفن، نوع قبر، همراهی اشیا با مرده و نشانه‌های یادمانی می‌توانستند تفاوت منزلت اجتماعی، تعلق گروهی یا باورهای خانوادگی را آشکار کنند. یافته‌های مربوط به گورها و سنگ‌نگاره‌های تاریخی ایران نشان می‌دهند که این آثار حامل اطلاعاتی درباره شیوه زندگی، ساخت اجتماعی و نظام‌های نمادین جوامع گذشته‌اند (Aminpour, 2024). قبرستان و آرامگاه از این جهت نه فقط مکان مردگان، بلکه بخشی از جغرافیای زندگان بودند؛ زیرا حافظه خانوادگی و اجتماعی در آنجا بازتولید می‌شد و پیوند با نیاکان استمرار می‌یافت.

نقش فضا در آموزش و انتقال اجتماعی نیز باید مورد توجه قرار گیرد. فرایند تربیت نسل جدید در هر جامعه نیازمند محیط‌هایی است که دانش، مهارت و ارزش‌ها در آنها منتقل شوند. تاریخ آموزش در ایران نشان می‌دهد که نظام‌های تربیتی با ساختارهای سیاسی، مذهبی و اجتماعی ارتباط نزدیکی داشته‌اند (Safari Mahjanabadi et al., 2019). وجود نهادهای آموزشی در قالب‌های مختلف نیز بیانگر آن است که آموزش نه فعالیتی حاشیه‌ای، بلکه بخشی از سازمان اجتماعی بوده است (Kassaei, 2004). از این منظر، فضای آموزشی در تثبیت هویت، بازتولید نقش‌های اجتماعی و انتقال نظم موجود به نسل‌های بعد نقش داشت.

عناصر هنری موجود در فضاهای باستانی نیز به تثبیت ساختار اجتماعی کمک می‌کردند. تصاویر شاهان، جنگجویان، خدایان، حیوانات نمادین یا صحنه‌های آیینی به افراد می‌آموختند که جامعه چگونه سازمان یافته و چه ارزش‌هایی در آن اهمیت دارند. هنر ایران از دوره‌های

باستانی تاکنون همواره پیوندی نزدیک با محیط و ساختارهای اجتماعی داشته است (Pakbaz, 2021). بنابراین، نقش‌برجسته یا تزیین معماری را نباید تنها عنصر زیبایی‌شناختی دانست، بلکه باید آن را بخشی از نظام ارتباط اجتماعی تلقی کرد.

فضاهای باستانی در مجموع بستری برای شکل‌گیری چیزی بودند که می‌توان آن را «اجتماع فضایی» نامید؛ یعنی جامعه‌ای که روابط خود را نه فقط از طریق قوانین و نهادها، بلکه از طریق توزیع افراد و فعالیت‌ها در محیط سازمان می‌دهد. تقسیم فضا به مقدس و عادی، خصوصی و عمومی، حکومتی و مردمی یا درونی و بیرونی در واقع شیوه‌ای برای تعریف هویت‌ها و مرزهای اجتماعی بود. این تقسیم‌بندی‌ها تعیین می‌کردند چه کسی می‌تواند وارد کجا شود، در چه زمان و با چه رفتاری. از این رو، فضا به‌صورت مستقیم در فرایند تولید نظم اجتماعی مشارکت می‌کرد.

در عین حال، کارکرد اجتماعی فضاها همواره ثابت نبود. با تغییر حکومت‌ها، دین رسمی، ساخت اقتصادی یا الگوهای مهاجرت، معنای فضا نیز تغییر می‌کرد. برخی بناها ممکن بود کارکرد اولیه خود را از دست دهند و به شکل تازه‌ای استفاده شوند، در حالی که برخی مکان‌ها همچنان اهمیت نمادین خود را حفظ می‌کردند. همین پویایی یکی از ویژگی‌های اصلی تاریخ فرهنگی ایران است. بررسی تاریخ مطالعات ایران باستان نشان می‌دهد که شناخت فرهنگ ایران نیازمند توجه به لایه‌های زمانی و تنوع منطقه‌ای است (Mirahmadi, 2010). بنابراین، تحلیل کارکرد اجتماعی فضا تنها در صورتی معتبر است که تغییرات تاریخی و تفاوت‌های محلی را نیز در نظر گیرد.

کارکردهای آیینی و نمادین فضاهای باستانی

آیین از بنیادی‌ترین اشکال کنش جمعی در جوامع باستانی بود و فضا یکی از اصلی‌ترین عناصر تحقق آن محسوب می‌شد. هیچ آیینی صرفاً مجموعه‌ای از باورها نیست؛ آیین زمانی تحقق می‌یابد که بدن‌ها در زمان و مکان معینی گرد هم آیند، حرکات مشخصی انجام دهند، اشیا یا نمادهایی را به کار گیرند و نظم خاصی از حضور را بازتولید کنند. از این رو، فضای آیینی را نمی‌توان ظرفی خنثی تلقی کرد، زیرا موقعیت، جهت، مرز، دسترسی و شکل آن بخشی از تجربه آیینی را تشکیل می‌دهد. در سنت‌های باستانی ایران، پیوند میان جهان مادی و معنوی سبب می‌شد که مکان‌های خاصی ارزش قدسی پیدا کنند. مطالعه متون و مفاهیم اوستایی نیز نشان می‌دهد که طبیعت و عناصر جهان در شبکه‌ای از معانی اخلاقی و قدسی فهم می‌شدند (Alikhani, 2021).

یکی از مهم‌ترین نمودهای این پیوند، اهمیت عناصر طبیعی در سازمان آیینی بود. آب، آتش، کوه و زمین صرفاً منابع طبیعی نبودند، بلکه در بسیاری از موارد با پاکی، نیرو، حیات، استمرار و تقدس پیوند داشتند. مکان‌هایی که امکان ارتباط نمادین با این عناصر را فراهم می‌کردند می‌توانستند برای اجرای مناسک اهمیت ویژه‌ای بیابند. این امر سبب می‌شد که انتخاب محل آیین تابع صرف کارکرد عملی نباشد، بلکه معیارهای نمادین نیز در آن دخالت کنند. در چنین ساختاری، حرکت به سوی مکان مقدس خود می‌توانست بخشی از مناسک باشد و فاصله از فضای عادی نوعی گذار نمادین ایجاد کند.

فضاهای مرتبط با پادشاهی نیز از کارکرد آیینی برخوردار بودند. در ایران باستان، پادشاهی صرفاً نهادی اداری نبود، بلکه مشروعیت آن با تصورات دینی، اسطوره‌ای و اخلاقی پیوند می‌یافت. مراسم جلوس، بارعام، پذیرش نمایندگان، جشن‌ها و آیین‌های رسمی همگی نیازمند محیطی بودند که اقتدار را به شکلی قابل مشاهده و تجربه‌پذیر عرضه کند. مطالعه آیین پادشاهی در ایران باستان نشان می‌دهد که مشروعیت سلطنت از طریق مجموعه‌ای از رفتارها و نمادهای تشریفاتی بازتولید می‌شد (Zamzam, 2008). بنابراین، فضای کاخ یا تالار رسمی را باید نوعی فضای آیینی نیز دانست که در آن نظم سیاسی به صورت نمایشی و نمادین بازسازی می‌شد.

مناسک پادشاهی معمولاً با ساختار فضایی سلسله‌مراتبی همراه بودند. مسیر ورود، ترتیب ایستادن افراد، فاصله از شاه و نحوه حضور گروه‌های مختلف همگی معانی سیاسی و آیینی داشتند. در دوره ساسانی، سازمان سیاسی و تشریفاتی به صورت پیچیده‌ای با ساختار طبقاتی

و ایدئولوژی سلطنت پیوند خورده بود (Pirnia, 2021). از این منظر، معماری درباری فقط برای سکونت ساخته نمی‌شد، بلکه مکانیسمی برای نمایش نظم جهان سیاسی بود. معماری به افراد نشان می‌داد که در سلسله‌مراتب اجتماعی چه جایگاهی دارند و چگونه باید با قدرت مواجه شوند.

فضاهای تدفینی نیز یکی از مهم‌ترین عرصه‌های آیینی به شمار می‌آمدند. مرگ در جوامع باستانی صرفاً پایان زیستی نبود، بلکه با مجموعه‌ای از باورها درباره روح، نیاکان، جهان پس از مرگ و پاکی یا ناپاکی همراه می‌شد. نوع تدفین و محل آن می‌توانست این باورها را عینی کند. گورها و نشانه‌های سنگی تاریخی ایران اطلاعات مهمی درباره آیین‌های مرگ و نحوه یادبود مردگان ارائه می‌کنند (Aminpour, 2024). این فضاها همچنین نقش مهمی در تثبیت حافظه جمعی داشتند و می‌توانستند محل مراجعه، سوگواری یا بازتأیید پیوندهای خانوادگی باشند.

در کنار مرگ، آیین‌های مرتبط با زندگی و بازتولید اجتماعی نیز به فضاهای خاص وابسته بودند. ازدواج، تولد، بلوغ، ورود به گروه‌های حرفه‌ای یا نظامی و حتی آغاز فعالیت‌های کشاورزی ممکن بود با مناسک همراه شوند. اگرچه شواهد مادی همه این آیین‌ها به یک اندازه باقی نمانده است، اما استمرار برخی سنت‌های جمعی در فرهنگ ایران نشان می‌دهد که مرز میان فعالیت اقتصادی، اجتماعی و آیینی بسیار سیال بوده است. نمونه‌های همکاری سنتی زنان که در قالب «واره» استمرار یافته‌اند، نشان می‌دهند که همیاری اقتصادی می‌توانسته با مجموعه‌ای از قواعد و ارزش‌های مشترک همراه باشد (Morteza, 1991). این پیوند میان همکاری و آیین، نقش فضاهای محلی را در بازتولید سرمایه اجتماعی برجسته می‌کند.

جشن‌ها یکی دیگر از حوزه‌های مهم پیوند فضا و آیین بودند. جشن‌های فصلی، آیین‌های سال نو، مراسم مرتبط با کشاورزی یا مناسبت‌های سلطنتی معمولاً نیازمند حضور جمعی و استفاده از فضاهای عمومی بودند. این گردهمایی‌ها فرصت‌هایی برای بازتولید نظم اجتماعی و هویت مشترک فراهم می‌کردند. از طریق تکرار سالانه یا دوره‌ای آیین‌ها، جامعه نه تنها گذشته خود را به یاد می‌آورد، بلکه نظم موجود را نیز تأیید می‌کرد. هویت ایرانی در دوره‌های مختلف از طریق مجموعه‌ای از خاطرات و نمادهای تاریخی استمرار یافته است (Ashraf, 2023) و می‌توان فضاهای آیینی را یکی از ابزارهای تثبیت این حافظه دانست.

هنر و تصویر نیز در آیینی‌کردن فضا نقش مهمی داشتند. نقش‌برجسته‌ها، نقاشی‌ها، نمادها و ترکیب‌های تزئینی می‌توانستند محیط را از فضای عادی جدا کنند و به آن کیفیتی خاص ببخشند. تحول تاریخی هنر ایران نشان می‌دهد که تصاویر غالباً با مفاهیم قدرت، دین، اسطوره و هویت پیوند داشته‌اند (Pakbaz, 2021). هنگامی که یک تصویر در بستر معماری قرار می‌گرفت، معنای آن از مکان جدا نبود. دیدن یک نقش در ورودی، تالار یا فضای مقدس تجربه‌ای متفاوت از مشاهده همان تصویر در محیطی دیگر ایجاد می‌کرد.

یکی از نکات مهم در بررسی فضاهای آیینی، رابطه میان حافظه و مکان است. مکان می‌تواند تجربه گذشته را در خود تثبیت کند و به نسل‌های بعد انتقال دهد. حتی هنگامی که آیین اصلی از میان می‌رود، خود مکان ممکن است همچنان حامل ارزش نمادین باقی بماند. این مسئله یکی از دلایل استمرار اهمیت برخی محوطه‌های تاریخی در فرهنگ‌های بعدی است. میراث ایران باستان در دوره‌های پسین از طریق ادبیات و حافظه فرهنگی بازتفسیر شده است (Gilani, 2019). چنین بازتفسیرهایی نشان می‌دهند که فضای تاریخی می‌تواند بارها معنای جدید پیدا کند و در نظام‌های هویتی تازه وارد شود.

در این میان، تجربه فردی و روانی آیین نیز نباید نادیده گرفته شود. مناسک با تکرار، تمرکز، حرکت و حضور در فضای خاص می‌توانند تجربه ذهنی افراد را تغییر دهند. پژوهش‌های معاصر درباره پیوند میان سنت‌های کهن و رویکردهای روان‌شناختی نشان داده‌اند که برخی شیوه‌های آیینی یا مراقبه‌ای می‌توانند در تنظیم تجربه ذهنی نقش داشته باشند (Feldman & Kuyken, 2019). همچنین کاربرد برخی

سنت‌های کهن برای مواجهه با آسیب‌های روانی در پژوهش‌های جدید مورد توجه قرار گرفته است (Morris et al., 2022). اگرچه نمی‌توان این یافته‌های معاصر را مستقیماً به جوامع ایران باستان تعمیم داد، آنها اهمیت توجه به بُعد تجربی و بدنی آیین را یادآور می‌شوند.

فضاهای آیینی همچنین در حفاظت از منابع فرهنگی و نحوه مواجهه جامعه با میراث اهمیت دارند. آثار باستانی امروز نیز در شبکه‌های جدیدی از ارزش اقتصادی، هویتی و سیاسی قرار گرفته‌اند. پژوهش‌های مربوط به قاچاق آثار باستانی و تأمین مالی فعالیت‌های غیرقانونی نشان می‌دهند که اشیای تاریخی در جهان معاصر می‌توانند وارد ساختارهای پیچیده اقتصادی شوند (Moldovan, 2022). این واقعیت یادآور آن است که ارزش آیینی و نمادین آثار باستانی محدود به گذشته نیست و نحوه مواجهه جامعه امروز با آنها نیز بخشی از تاریخ فرهنگی ادامه‌دار این فضاها و اشیاست.

در مجموع، کارکرد آیینی فضاهای باستانی را باید در پیوند با قدرت، هویت، حافظه، مرگ، طبیعت، هنر و تجربه جمعی بررسی کرد. آیین به فضا معنا می‌داد و فضا نیز امکان تحقق و استمرار آیین را فراهم می‌کرد. این رابطه دوطرفه سبب می‌شد که برخی مکان‌ها اهمیت خود را برای نسل‌های طولانی حفظ کنند. فضای آیینی نه تنها محل اجرای مراسم، بلکه محیطی برای آموزش ارزش‌ها، بازنمایی نظم سیاسی، تثبیت مرزهای اجتماعی و ایجاد حس تعلق بود. در این چارچوب، فهم تاریخ فرهنگی ایران بدون مطالعه رابطه میان فضا و آیین ناقص خواهد بود.

نتیجه‌گیری

بررسی کارکردهای اجتماعی و آیینی فضاهای باستانی در بستر تاریخ فرهنگی ایران نشان می‌دهد که فضا در جوامع گذشته عنصری منفعل و صرفاً کالبدی نبوده است، بلکه نقشی فعال در سازمان‌دهی حیات اجتماعی، تولید معنا، بازنمایی قدرت و استمرار نظام‌های فرهنگی ایفا می‌کرده است. شهرها، کاخ‌ها، فضاهای مذهبی، محوطه‌های تدفینی، مراکز آموزشی، بازارها، مسیرهای ارتباطی و حتی مکان‌های طبیعی مقدس همگی در شبکه‌ای از روابط اجتماعی و نمادین قرار داشتند و کارکرد آنها تنها از طریق بررسی این شبکه قابل فهم است. آنچه یک مکان را به فضای فرهنگی تبدیل می‌کرد، نوع استفاده، قواعد حضور، حافظه مرتبط با آن و معنایی بود که جامعه برای آن تعریف می‌کرد.

تحلیل تاریخی همچنین نشان داد که کارکردهای اجتماعی و آیینی در بسیاری از موارد از یکدیگر جدایی‌پذیر نیستند. مراسم دینی می‌توانست هم‌زمان نقش سیاسی داشته باشد، فضای حکومتی ممکن بود کارکرد آیینی پیدا کند و فعالیت اقتصادی نیز می‌توانست با آیین‌های جمعی و ارزش‌های اخلاقی همراه شود. همین درهم‌تنیدگی نشان می‌دهد که تقسیم‌بندی مدرن میان حوزه‌های سیاست، دین، اقتصاد و جامعه برای فهم کامل فضاهای باستانی کافی نیست. در بسیاری از جوامع گذشته، یک مکان واحد می‌توانست چندین کارکرد را هم‌زمان بر عهده گیرد و معنای آن از رابطه میان این کارکردها شکل بگیرد.

یکی از مهم‌ترین نتایج پژوهش آن است که سازمان فضایی را می‌توان بازتابی از نظم اجتماعی دانست. شیوه توزیع بناها، میزان دسترسی به فضاهای خاص، تفاوت میان مناطق عمومی و محدود، محل استقرار مراکز قدرت و نحوه طراحی مسیرهای حرکتی همگی بیانگر ساختارهای اجتماعی بوده‌اند. فضا می‌توانسته سلسله‌مراتب را تثبیت، فاصله میان گروه‌ها را بازنمایی و جایگاه افراد را درون نظام سیاسی و فرهنگی تعریف کند. بنابراین، مطالعه معماری بدون توجه به ساخت قدرت و ساختار اجتماعی تنها تصویری ناقص از گذشته ارائه خواهد کرد.

در کنار این موضوع، فضاهای آیینی نقشی اساسی در ایجاد و تداوم هویت جمعی داشته‌اند. اجرای مکرر مناسک در یک مکان خاص، آن مکان را به حافظه جامعه پیوند می‌داد و موجب می‌شد تجربه‌های گذشته در قالبی فضایی به نسل‌های بعد منتقل شوند. مکان مقدس، آرامگاه، مرکز سیاسی یا محل برگزاری جشن از طریق تکرار کنش‌های جمعی به بخشی از روایت فرهنگی جامعه تبدیل می‌شد. در این معنا، حافظه فقط در متون یا روایت‌های شفاهی حضور نداشت، بلکه در معماری، چشم‌انداز و مکان نیز تثبیت می‌شد.

نتایج همچنین نشان می‌دهد که طبیعت در شکل‌گیری فضاهای آیینی نقشی اساسی داشته است. عناصر طبیعی مانند آب، آتش، کوه و زمین در بسیاری از سنت‌های باستانی حامل معانی نمادین بوده‌اند و همین امر سبب می‌شده است که جغرافیا نیز وارد نظام فرهنگی شود. بنابراین، مفهوم فضای باستانی را نباید فقط به سازه‌های انسانی محدود کرد. برخی از مهم‌ترین مکان‌های فرهنگی ممکن است اساساً حاصل معناگذاری بر محیط طبیعی بوده باشند. چنین برداشتی امکان تحلیل جامع‌تری از رابطه میان انسان، محیط و باورهای تاریخی فراهم می‌کند.

وجه دیگری که از این مطالعه آشکار می‌شود، اهمیت نقش فضا در تولید مشروعیت سیاسی است. حکومت‌های باستانی برای نمایش اقتدار، تثبیت سلسله‌مراتب و ایجاد فاصله نمادین میان فرمانروا و دیگران از محیط‌های معماری و تشریفاتی بهره می‌بردند. کاخ، تالار، ورودی، سکوی مرتفع و مسیر آیینی نه صرفاً اجزای معماری، بلکه عناصر یک نظام سیاسی ـ نمایشی بودند. افراد با ورود به این فضاها نه فقط با قدرت مواجه می‌شدند، بلکه آن را در قالبی حسی و جسمانی تجربه می‌کردند. در نتیجه، معماری می‌توانست به ابزاری برای طبیعی جلوه‌دادن نظم اجتماعی تبدیل شود.

همچنین روشن شد که فضاهای باستانی عرصه انتقال فرهنگی و آموزش اجتماعی نیز بوده‌اند. نسل جدید در محیط‌هایی خاص با قواعد، باورها و مهارت‌های جامعه آشنا می‌شد و از طریق مشارکت در مناسک و فعالیت‌های جمعی هویت اجتماعی خود را شکل می‌داد. بنابراین، کارکرد آموزشی را نیز باید بخشی از نظام فضایی جامعه تلقی کرد. این آموزش لزوماً رسمی و نهادی نبود، بلکه در بسیاری از موارد از طریق مشاهده، مشارکت، تکرار و حضور در فضای اجتماعی انجام می‌شد.

پیوند میان هنر و فضا نیز یکی از عناصر کلیدی تاریخ فرهنگی ایران است. تصاویر، نقش‌برجسته‌ها، نمادها و تزیینات معماری به فضا قابلیت روایت‌گری می‌دادند و به افراد امکان می‌دادند ارزش‌ها و ساختارهای فرهنگی را در قالبی دیداری تجربه کنند. هنر در چنین بستری نه صرفاً برای زیبایی، بلکه به‌عنوان رسانه‌ای برای انتقال معنا عمل می‌کرد. ترکیب معماری و تصویر می‌توانست قدرت، اسطوره، دین یا هویت را به شکلی ماندگار و قابل مشاهده در محیط تثبیت کند.

یکی دیگر از یافته‌های مهم این پژوهش، پویایی معنای فضا در طول زمان است. هیچ فضای تاریخی الزاماً برای همیشه معنای اولیه خود را حفظ نمی‌کند. تغییر حکومت، دین، ساخت اقتصادی یا جمعیتی می‌تواند به بازتعریف مکان منجر شود. برخی فضاها کارکرد خود را از دست می‌دهند، برخی تغییر کاربری پیدا می‌کنند و برخی دیگر حتی پس از نابودی کارکرد نخستین، همچنان در حافظه فرهنگی باقی می‌مانند. همین لایه‌مندی زمانی، مطالعه فضاهای باستانی را پیچیده اما در عین حال ارزشمند می‌سازد، زیرا یک مکان می‌تواند چندین دوره تاریخی و چند نظام معنایی را در خود جای دهد.

از منظر کلی، فضاهای باستانی را می‌توان نوعی آرشیو مادی تاریخ فرهنگی دانست. برخلاف متن که معنا را به‌صورت زبانی منتقل می‌کند، فضا اطلاعات خود را در مقیاس، جهت، مصالح، مسیر حرکت، روابط داخلی و جایگاه جغرافیایی ذخیره می‌کند. خواندن این آرشیو نیازمند رویکردی میان‌رشته‌ای است که باستان‌شناسی، تاریخ، جامعه‌شناسی، مطالعات آیینی، هنر و مطالعات فرهنگی را به یکدیگر پیوند دهد. تنها از این طریق می‌توان از توصیف صرف بناها فراتر رفت و به منطق فرهنگی‌ای دست یافت که آنها را به وجود آورده است.

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که مطالعه فضاهای باستانی ایران باید از رویکردهای تک‌بعدی فاصله بگیرد و رابطه میان کالبد، کنش و معنا را به‌صورت هم‌زمان در نظر گیرد. مکان‌های باستانی زمانی به‌درستی فهمیده می‌شوند که مشخص شود چه کسانی آنها را ساخته‌اند، چه گروه‌هایی از آنها استفاده می‌کرده‌اند، چه آیین‌هایی در آنها اجرا می‌شده، چه محدودیت‌هایی برای ورود به آنها وجود داشته و چه نوع خاطره‌ای در آنها تولید شده است. پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند تصویر دقیق‌تری از جامعه ایران در دوره‌های باستانی فراهم کند.

در نهایت، واکاوی کارکردهای اجتماعی و آیینی فضاهای باستانی نشان می‌دهد که تاریخ فرهنگی ایران را نمی‌توان تنها از طریق وقایع سیاسی یا سلسله‌های حکومتی بازسازی کرد. بخش مهمی از این تاریخ در تجربه‌های روزمره، مناسک، حرکت در فضا، روابط همیاری، آیین‌های مرگ و زندگی و شیوه‌های مواجهه با طبیعت و قدرت نهفته است. فضاهای باستانی بقایای خاموش گذشته نیستند، بلکه ساختارهایی هستند که در آنها نظم اجتماعی، جهان‌بینی و حافظه تاریخی جوامع مختلف رسوب کرده است. مطالعه این فضاها امکان دستیابی به درکی عمیق‌تر از چگونگی شکل‌گیری، استمرار و تحول فرهنگ ایرانی را فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که مکان در تاریخ ایران همواره یکی از مهم‌ترین واسطه‌های میان انسان، جامعه و معنا بوده است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

Alikhani, B. (2021). *An examination of mystical subtleties in ancient Avestan texts*. Hermes.

Aminpour, S. (2024). Investigation and Identification of Historical Graves and Petroglyphs in Ancient Iran. *Journal of the History of Iranian and Islamic Civilization Studies*, *9*(2), 1-19.

Asafi, A. (2022). *Foundations of Philosophy: An Introduction to World Philosophy from Ancient Times to Today*. Marvi Printing House.

Ashraf, H. (2023). *Iranian Identity: From Ancient Times to the End of the Pahlavi Era*. Ney Publishing.

Diakonoff, M. M. (2022). *History of Ancient Iran* (8th ed.). Scientific and Cultural Publishing Company.

Feldman, C., & Kuyken, W. (2019). *Mindfulness: Ancient wisdom meets modern psychology*. Guilford Publications. https://books.google.com/books?id=14SWDwAAQBAJ&printsec=copyright#v=onepage&q&f=false

Frye, R. N. (2014). *The Heritage of Ancient Iran*. Scientific and Cultural Publishing.

Gilani, N. a.-D. (2019). Reflection of Ancient Iranian Culture in the Ghurid Period Based on Ferdowsi's Shahnameh. *New Literary Essays*, *52*(3), 127-148.

Irannejad, A. M. (2022). The Ancient Iranian Perception of Cyrus the Great. *Iranian Studies*, *56*(2), 231-253. https://doi.org/10.1017/irn.2022.54

Kassaei, N. (2004). *A Culture of Educational Institutions in Iran (From Ancient Times to the Establishment of the Safavid State)* (1st ed.). University of Tehran Press.

Mirahmadi, M. (2010). *History of Iranian Studies Developments: A Study of Ancient Iranian Cultural History*. Tahuri.

Moldovan, T. (2022). Terrorism Funding and Ancient Artifacts, Partnership for Profit. *Journal of Ancient History and Archeology*, *9*(1). https://doi.org/10.14795/j.v9i1.691

Morris, G., Groom, R., Schuberg, E., Atkinson, J., Atkinson, C., & Ungunmerr-Baumann, M.-R. (2022). Mitigating Contemporary Trauma Impacts Using Ancient Applications. *Frontiers in psychology*, *13*. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.645397

Morteza, F. (1991). Vareh: An Ancient Traditional Form of Women's Cooperation in Iran and the Reasons for Its Continuity. *Social Sciences Quarterly*.

Nikpey, N. (2022). The Concept of the City and Utopia in Ancient Iranian Myths. Seventh International Conference on Research in Science and Engineering and the Fourth International Congress on Civil Engineering, Architecture, and Urban Planning of Asia,

Pakbaz, R. (2021). *Iranian painting from ancient times to the present* (3 ed.). Zarrin & Samin.

Pirnia, H. (2021). *History of Ancient Iran, Chapter Five, Second Period of the Persians (Sasanian)*. Negah.

Safari Mahjanabadi, M., Shahsani, S., & Zarei, A. (2019). Examining the Historical Development of Education in Iran and Its Strengths and Weaknesses across the Ancient, Islamic, and Contemporary Periods. *Education Research*, *5*(17), 39-52. https://sid.ir/paper/269403/fa

Zamzam, A. (2008). Analysis of the Rite of Kingship in Ancient Iran. *Cultural studies*, *7*.